

*Дмитро Володимирович Андрєєв,
доцент кафедри цивільного права
та правового забезпечення туризму
Київського університету туризму,
економіки і права,
кандидат юридичних наук*

ПРАВОСУДДЯ ЯК СПОСІБ ВІДНОВЛЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ: АНАЛІЗ ЗАСОБІВ ЗДІЙСНЕННЯ

Питання співвідношення злочину та покарання виникли одночасно з моментом народження перших проявів правових стосунків. Дискусії з цього приводу древніх правників та філософів точилися не лише навколо відповідності міри покарання ступеню провини, а в більшій мірі проблематиці вдосконалення механізму здійснення правосуддя. Причому дискурс з цього приводу виходив інколи на дивовижні висновки, зокрема, що є більшим злом — сам злочин, чи здійснення покарання за його вчинення? Не дають відповідь на це питання і сучасні представники наукових філософсько-правових шкіл [1, с. 168].

В цьому контексті досить цікавими є доробки У. Палея — видатного представника епохи Просвітництва, присвячені дослідженню застосування основних принципів філософії покарання. У своїй праці «Принципи моральної і політичної філософії» (1785 р.) У. Палей відстоює утилітаристське вчення про моральність. З цих позицій він трактував покарання не як кару за скоєний злочин, а попередження злочину.

Справжньою причиною і метою покарання проголошується мірило жорстокості відплати, але ця причина полягає не у винуватості злочинця, а у потребі попередження злочинів, що плануються. Покарання злочинця державою залежить не від ступеню його провини, а від ступеню складності і необхідності превенції злочину. Покарання не повинно бути жорстоким в тому випадку, якщо злочину можна запобігти іншим способом. Покарання є зло, яке застосовує суд з необхідності запобігання більшому злу.

Покарання, на думку У. Палея, повинно мати на меті дві цілі — виправлення та демонстрацію. При цьому виправлення є більш практичною метою, але менш ефективною. З усіх покарань для досягнення мети виправлення найбільш дієвим є тюремне ув'язнення. Тому що ці заходи посилюють ефект залякування покаранням, здатні відобразити всі зміни в поведінці засудженого та ізолювати злочинця від суспільства.

Палей одним із перших обґрунтував думку про доцільність використання фізичної праці засуджених з метою досягнення виправного ефекту. Адже антипатія до праці є причиною більшості людських вад.

Ефект залякування покаранням повинен бути пропорційним загрози суспільству від шкоди злочину. Смертна кара має застосовуватися як один з найбільш ефективних засобів залякування і запобігання злочинам, зокрема:

каральний ефект смертної кари зберігається до того часу, поки умовно взята частина злочинців відчуватиме вплив цього феномену, а їх протиправну поведінку стримуватиме страх перед покаранням. Доти, доки страх від смертної кари несе в собі загрозу для людей — цю міру покарання слід застосовувати;

випадки застосування смертної кари повинні принципово залежати від точного і всебічного встановлення обставин злочинів;

недопустимість присутності однозначного зв'язку між присудженням смертної кари і фактом попереднього осудження особи за якийсь злочин.

М. Фуко (видатний мислитель ХХ століття) проаналізував механізм європейського правосуддя в його традиційних і сучасних формах. Для нього істинними причинами правових реформ ХVIII століття були не жорстокість каральних заходів, тортур, страт, які вразили просвітників, а те, що

зазначені заходи були занадто дорогими й неефективними [2, с. 12]. Так з'явився новий девіз судових реформ в Європі: карати не слабше і менше, а краще, тобто раціональніше.

М. Фуко з'ясував юридичний парадокс, пов'язаний зі стратою: фігура ката дискредитує саму ідею справедливого покарання, адже за його безпосередньої участі на ешафоті вчиняється новий злочин, коли одна людина «законно» вбиває іншу [2, с. 118].

Тому недосконалість європейської системи правосуддя полягає в тому, що її мета — не виправлення злочинця і не запобігання злочинам, а як можна точніша класифікація правопорушення за шкалою каральних мір. Працівники такої системи прагнуть точно виконувати покарання — відплату, при цьому вважається, що збільшується ступінь невразливості закону.

Але означене є великою юридичною утопією, оскільки закон вже вразливий у його нормативній функції, тобто вже в самому призначенні нормалізації життя, гармонізації соціальних відносин.

М. Фуко у праці «Наглядати і карати. Народження в'язниці» акцентує увагу на зміні прояву влади. Влада суверена — це влада окремої людини, яка карає за злочин як за дію проти корони. Але право карати із помсти суверена перетворюється в право захисту суспільства. Владна сила окремої людини трансформується у силу всіх, у ту силу, яка бере початок у Законах, Праві, Нормі і має справу з людиною як представником загального типу, а не з конкретною особистістю [2, с. 162].

Філософ-правник детально розглядає взаємозв'язок між покаранням і тілом, який уже проявляється через засоби публічного насилля як у часи публічної страти, де тортури розглядалися не тільки як судовий, але і політичний ритуал, церемонія. Покарання поступово перестає бути театром: зникнення публічних страт і тортур означає зникнення видовища, а також послаблення влади над тілом. Якщо раніше тіло, що страчувалося, мало винести на широкий загальний істину злочину, було точкою виконання покарання, помсти і виривання істини, то тепер воно слугує знаряддям або посередником: на нього впливають тюремним ув'язненням або примусовими роботами, і все для того, щоб позбавити індивіда свободи, яка вважається його правом і власністю. Віднині фізичне страждання, власне тілесний біль не є складником покарання. Основною метою покарання стає «душа» [2, с. 190].

Зміщуються точки виконання покарання — з тіла на душу, що має кілька наслідків. Покарання залишає сферу повсякденного сприйняття і входить в область абстрактної свідомості. Ефективність покарання полягає не в його видовищному дійстві, а у його невідворотності. Тим самим правосуддя більше не бере на себе публічної відповідальності за насилля, а покарання з мистецтва завдання неімовірних страждань трансформується в економію «призупинених» прав. У зв'язку з гуманізацією права в системі покарання використовується уже не тіло, а уявлення про покарання.

Й. Хейзинга — нідерландський культуролог, особливу увагу приділив дослідженню ролі ігрового начала в правосудді (праця «Homo ludens»).

Хейзинга доводить, що в багатьох древніх культурах судочинство підкорялось тріадному принципу класифікації:

суд як змагання;

суд як азартна гра, що обіцяє або виграти, або програти;

суд як словесний поєдинок [3, с. 212].

Дослідник виявляє глибоку архаїчну основу уявлень про агонально-ігрові першоджерела правосвідомості. У Середньовіччі та Новий час ці уявлення зберігаються в практиці поєдинків і дуелей, що замінюють судові розправи як такі. Громадська думка визнавала доцільність і законність зазначених форм вирішення конфліктів. Результат дуелі, як ритуальної ігрової форми, що велась без порушень, прирівнювався до справедливого судового рішення і позбавляв права кровної помсти з боку родичів убитого.

З точки зору співвідношення злочину та покарання можна виділити засоби здійснення карного правосуддя:

Юридична система, тобто система численних законів та їх функціонування.

Дебати дозволяють встановити так звану справедливу дистанцію між потерпілим і звинуваченим (скеровують розгляд справи від стану непевності до стану впевненості). Реальна жертва і

звинувачений трансформуються в позивача і того, хто захищається. Пасивний суб'єкт (той, кого судять) перетворюється у діяча.

Безпристрасна третя сторона, яка не бере участі в обговоренні та наділена повноваженням для відкриття дискусії:

- держава, яка має легітимну форму насилля;
- недержавні об'єднання, громадянське суспільство;
- юридичний персонал — суддя.

Вирок, завдяки якому обвинувачений змінює свій юридичний статус: із презумпційно невинного перетворюється після виголошення вироку на винного.

Важливими елементами здійснення карного правосуддя виступають: санкція — реабілітація — прощення.

Санкція характеризує вирок як завершальний акт процесу. Покарання набирає свого законного характеру після закінчення мовної церемонії, під час якої завершується розрив із практикою відомщення, й насильство перемагається на рівні промови.

Чи зумовлена санкція громадською думкою? Так, оскільки громадська думка — носій, поширювач, основний спікер бажаної помсти. Тому публічність санкції — своєрідна перемога справедливості.

Наслідками санкції стають: фізичне і географічне вилучення з місця проживання, втрата громадської поваги та правоздатності.

Реабілітація вважається логічним продовженням санкції. Термін «реабілітація» походить від лат. «reabilitatio» — придатність, здатність. Він з'явився та закріпився у правовій сфері у часи Середньовіччя.

Реабілітація є сукупністю заходів, щодо поновлення особи в її правах, здатності, юридичному статусі, який вона втратила [4, с. 103].

Основна мета реабілітації — стерти слід уражень в правах, відновити права, тобто, відновити фундаментальну людську здатність, а саме: правомочність громадянина як носія цивільних і юридичних прав; повернути засудженому здатність цілком відновитися у статусі громадянина після відбуття покарання [4, с. 108].

При цьому для здійснення реабілітації необхідними є три умови:

- повне відбуття призначеного судом покарання;
- наявність доказів того, що засуджений усвідомив свої помилки і готовий дотримуватися встановлених правил і законів;
- рішення про реабілітацію приймається відповідним державним органом.

Найчастіше ми маємо справу з автоматичною реабілітацією (кожний осуджений після відбуття покарання поновлюється в правах). Відбувається ніби «стирання» його провини перед суспільством. Але у разі юридичних помилок, масових репресій суспільство залагоджує свою провину перед невинним за допомогою амністії і помилування.

Амністія — різновид реабілітації, який походить не від юридичної інстанції, а від політичної.

Помилування — привілей, звільнення від покарання як вдячність за колись зроблене добро.

Прощення не належить до юридичного порядку, воно не пов'язане з правовим аспектом. Про прощення можна говорити, як про милість, зазначав Б. Паскаль у «Трьох порядках»: порядок тіла, порядок духу й порядок милості.

Прощення уникає підпорядкування праву за логікою та кінцевою метою:

а) воно є похідним від сенсу дару і протиставляється еквівалентності; тому прощення є не тільки над-юридичною, але і над-етичною цінністю;

б) за метою здійснити прощення може лише у відношенні до «жертви». Тому воно не може бути обов'язковим. Прощення — своєрідне лікування пам'яті, завершення скорботи; позбавлення ваги зобов'язання, пам'яті.

У юридичній площині прощення — це постійне нагадування того, що людський суд є відносним (навіть, якщо його назвати справедливим), він не може бути порівняним з кінцевим вищим судом.

Розкаяння — це сильне афектне відчуття того, хто розкався. Справжнє розкаяння та пов'язане з ним почуття сорому — це єдина людська форма досвіду, яка може перешкодити повторенню вже раз скоєного злочину.

Використана література:

1. *Популярна юридична енциклопедія* / [кол. авт.]: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко та ін. — К.: Юрінком Інтер, 2002. — 538 с.
2. *Фуко М.* Наглядати і карати. Народження в'язниці / М. Фуко // Бібліограф. — К.: Основи, 2011. — 220 с.
3. *Хейзинга Й.* Человек играющий: ст. по истории культуры / Й. Хейзинга. — М.: Айрис пресс, 2003. — 486 с.
4. *Миролюбов Н. И.* Реабилитация, как специальный правовой институт / Н. И. Миролюбов // Журнал Министерства Юстиции. — 1902. — № 4. — С. 101–141.

Андреев Д. В. Правосуддя як спосіб відновлення справедливості: аналіз засобів здійснення.

В статті розглядається динамічний процес розвитку правосуддя, починаючи зі стародавнього «ефекту залякування» до області абстрактної свідомості, коли ефективність покарання полягає не в його видовищності, а перш за все у розумінні його невідворотності. Крім того в роботі досліджуються засоби здійснення карного правосуддя. Особлива увага приділяється інституту реабілітації, як сукупності заходів, щодо поновлення особи в правах та юридичному статусі, які вона втратила.

Ключові слова: злочин, система правосуддя, санкція, покарання, реабілітація, амністія, помилування.

Андреев Д. В. Правосудие как способ восстановления справедливости: анализ средств осуществления.

В статье рассматривается динамичный процесс развития правосудия, начиная от древнего «эффекта запугивания» до сферы абстрактного сознания, когда эффективность наказания заключается не в зрелищности, а прежде всего в осознании его неотвратимости. Кроме того в работе исследуются способы свержения уголовного правосудия. Особое внимание уделяется институту реабилитации, как сумме методов, которые возобновляют лицо в правах и юридическом статусе, которые были утрачены.

Ключевые слова: преступление, система правосудия, санкция, наказание, реабилитация, амнистия, помилование.

Andreyev D. Justice as a Method of Restoring Fairness: Analyzing the Ways of its Rendering.

The article explains the dynamic process of justice development, beginning from the ancient «intimidation effect» to the field of abstract consciousness when the effectiveness of punishment is not in its stages but above all in the sense of unavoidability of punishment. Thereby justice does not take any more public responsibility for violence and punishment is being transformed from the art of inflicting incredible suffering into synonymy of suspended rights.

At the same time we research methods of criminal justice enforcement. The essential elements of criminal justice are sanction, rehabilitation and amnesty.

Particular attention is paid to the institution of rehabilitation, as a set of measures to restore the rights of individuals and his legal status, which he lost. More often we deal with automatic rehabilitation when the rights of every convicted person are restored after serving punishment. It looks like «erasing» his guilt before society. But, in case of legal errors, mass repressions, the society makes amendments for the innocent with the help of amnesty or remission.

Key words: crime, justice system, sanction, punishment, rehabilitation, amnesty, pardon.